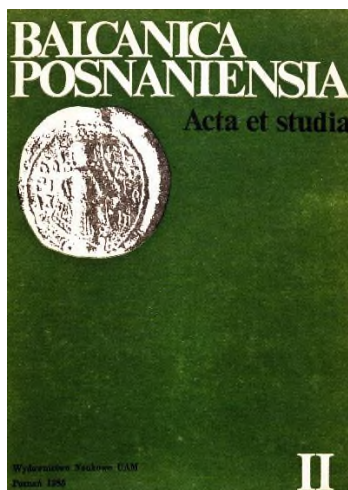

Rosica Moreva, *Stenimachos*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1985, t. 2, s. 167–180.

<https://doi.org/10.14746/bp.1985.2.13>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54824>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

STENIMACHOS

ROSICA MOREVA

Historia średniowiecznego miasta Stenimachos jest stosunkowo mało zbadana. Wszystkie znane o nim dane pochodzą ze źródeł pisanych i przy-
padkowych znalezisk oraz badań powierzchniowych terenu. Przeprowadzone
prace archeologiczne na terytorium współczesnego miasta i twierdzy Asena
rzucają pewne światło na ten tak ważny okres w historii osady. Świadectwa
pisane, uzupełnione rezultatami studiów archeologicznych, pozwalają spo-
rządzić plan rozwoju miasta od X do XIV wieku.

Pierwsza wzmianka o średniowiecznej osadzie pochodzi ze *Statutu klasztoru
Baczkowskiego*¹, którego autorem był Gruzin Grigorij Bakuriani (1084 r.).
Był on „wielki domestikos i sebastes” przy bizantyjskim cesarzu Aleksym
Komnenie (1081 - 1118), który nagroził go za zasługi nadaniem okręgu
rodopskiego i częścią temu Filipopolis (dziś okręg płowdiwski). Na cześć
swej patronki Bcgarodzicy Bakuriani zbudował klasztor i bogato go wy-
posażył. W rozdziale II *Statutu* wylicza uczynione na rzecz klasztoru daro-
wizny:

Wśród nich pierwszą i główną posiadłość stanowi twierdza lub wieś, która znajduje
się w owym temie Filipopolis i nazywa się Petrič, a przez miejscowych nazywana jest na
ogół Vasiliskis, z leżącymi pod nią posiadłościami ziemskimi, tzn. miejscowościami
Bačkova, Dobrolong, Dobrostan, Bursej, Lalkova, razem z tzw. Avrova. Wszystkie te
miejsca (scil. darowuje się) z wyżej wspomnianą twierdzą i z całą okolicą oraz przy-
 należnym terytorium i dochodami, w ich starych granicach, z wszystkimi przywilejami
stosownie do starego zarysu ich granic. Poza tym darowałem również położoną w ich
sąsiedztwie wieś o nazwie Stenimachos, razem ze zbudowanymi tam przeze mnie twier-
dzami, a ponadto ich posiadłości ziemskie, tzn. Lipica i miejscowością o nazwie św.
Barbara, sąsiadującą z Pronezi, z eremami i św. Nikola, św. Ilija, a poza tym i św. Georgi,
która leży powyżej, oraz św. Georgi, leżącą w dole, blisko wsi. Te również darowałem
wraz z ich okolicą i posiadłościami, według wyznaczonej przeze mnie granicy i moją
twierdzą Voden...

¹ A. Šanidze, *Gruzinskij monastyr v Bolgarii i jego tipik*, Tbilisi 1971; Izvori za
b¹lgarskata istorija, XIV, 1968, s. 39 (cyt. dalej: JBJ).

W rozdziale XXIX 1, 3 pisze dalej:

...Pod wsią o nazwie Stenimachos, nad dwoma drogami, został zbudowany Zajazd. Zarządzam i wyznaczam, aby tam w każdy Boży dzień rozdawane były dla podróżnych i biednych dwa modusy zboża i dwie miary wina, z dochodów z wymienionej wsi Stenimachos, a ponadto żywność lub gotowana strawa, jak Boża Miłość dozwoli, np. zboża i warzywa. Postanowiłem, aby jeden z gospodarskich młynów wodnych, które znajdują się w Stenimachos, mełł to zboże. Wyzaczyłem jednego paryka z tej wsi, aby był wolny od wszelkich ciężarów i służby, do których zobowiązana jest cała wieś i aby służył tylko na rzecz Zajazdu. W pobliżu owego Zajazdu, na wzniesieniu, należy zbudować jedną wieżę, aby jeśli zajdzie tam jakieś niebezpieczeństwo, ludzie mogli schronić się w wieży ...

W rozdziale XXXIII, cz. II, 19, komunikuje:

Świadcstwa i poświadczenia dla tych, którzy urządzają targi w Stenimachos...²

Cytowane prawie w całości urywki *Statutu* klasztoru, w których mowa o Stenimachos, dostarczają stosunkowo obfitych świadectw o nazwie osady, położeniu, systemie obronnym, gospodarce i życiu duchowym.

Materiały archeologiczne, odkryte na terenie Asenowgradu, wskazują, że średniowieczna wieś powstała na miejscu osady, która istniała jeszcze w epoce wczesnego żelaza, a której granice przebiegają w najbardziej na południe położonej części współczesnego miasta, na lewym brzegu rzeki Asenica (Čaja, Čepelarska reka). Osada egzystowała również w epoce wczesnobizantyjskiej. Nazwa, którą nosiła do XI w., dotąd pozostaje nieznana. Miejscowość po raz pierwszy wspomniana jest w *Statucie klasztoru Baczkowskiego*.

Etymologią nazwy Stenimachos zajmowało się wielu autorów³. Przyjmuje się, że jest ona połączeniem dwóch wyrazów greckich: *stenos* (wąwóz) lub *sthenos* (moc, siła) i *mahe* (bitwa). W pierwszym wypadku, oznaczałaby „bitwę w wąwozie”, tzn. wąwóz, którego łatwo się broni, a w drugim — „silną, mocną obronę”. W obydwu wariantach nazwa osady uwzględnia jej położenie. Pod tym mianem znana jest do roku 1934, kiedy to miasto otrzymuje nazwę Asenowgrad.

Według danych w *Statucie*, wieś Stenimachos znajdowała się nad Zajazdem, zbudowanym przez Bakurianiego. J. Ivanov⁴ i D. Cončev⁵ słusznie zaznaczają, że Zajazd to dzisiejsza filia klasztoru Baczkowskiego, na lewym brzegu rzeki, w najbardziej na południe wysuniętej części Asenowgradu. Biorąc pod uwagę to, co powiedział Bakuriani, że Stenimachos znajduje się nad Zajazdem, D. Cončev przypuszcza, że leżało ono na północnych stokach wzniesienia św. Dymitra, na południe od filii. Zaproponowana lokalizacja

² Šanidze, o. c.

³ D. Cončev, S. Stoilov, *Asenovata krepost*, Plovdiv 1960, s. 12 i wskazana tam literatura; L. Hristova, *Asenovgrad*, Godišnik na Muzej — Plovdiv, III, 1960, s. 265.

⁴ J. Ivanov, *Asenovata krepost nad Stanimaka i Bačkovskijat manastir*, Izvestija na B^llgarskoto Arheologičesko Družestvo, II, 1911, s. 220.

⁵ D. Cončev, *Stroezite na Grigorij Bakuriani v Asenovgrad i okolnostta*, Izvestija na Arheologičeskija Institut, XXIII, 1960, s. 102.

jest jednak trudna do przyjęcia, ponieważ nie ma tam warunków koniecznych dla osadnictwa. Stoki wzgórza są bardzo strome, posiadają północne nachylenie i nie mają naturalnych źródeł wody. Do tych argumentów można dodać również wypowiedź Bakurianiego, że należy zbudować wieżę na wzniesieniu obok Zajazdu, a nie nad wsią (a przecież nie pominąłby wzmianki o tym fakcie). Z przedstawionych dotąd uwag staje się jasne, że wsi należy szukać w innym miejscu, które w stosunku do Zajazdu również leży ponad nim.

Okolo 100 m na północny zachód od filii klasztoru Baczkowskiego znajduje się miejsce zwane św. Ilija, od patrona kaplicy, zbudowanej na fundamentach antycznej świątyni. Teren ten stanowi łagodny stok, opadający ku południowi, pocięty tarasami i bogaty w źródła wody. Nie są tu prowadzone wykopaliska archeologiczne, ale w oparciu o obserwacje terenu oraz na podstawie przypadkowych znalezisk, można określić granice średniowiecznej osady z końca XI w.: na południu — Zajazd, na zachodzie — góry, na północy — cerkiew św. Jana, a na wschodzie — stara droga do Baczkowa. Lokalizacja osady jest szczególnie dogodna, i to z wielu względów. Po pierwsze, jest ona położona na skrzyżowaniu dróg, które dawało mieszkańcom możliwość utrzymywania kontaktów z okolicznymi osiedlami, rozwoju handlu i organizowania targów. Po drugie, posiada naturalne warunki obronne — położona jest na wzniesieniu. Poza tym dysponuje bogatym rolniczym terenem, nawadnianym obficie przez rzekę i zapewniającym mieszkańcom utrzymanie.

Stosownie do wyznaczonych przez Bakurianiego granic, terytorium Stenimachos na północnym zachodzie sięga do twierdzy Voden (dziś wieś Górny Voden). Na południu graniczy z terytorium twierdzy Petrič (twierdza Asena), które obejmuje rejon klasztoru na południowy wschód i północny zachód, oraz wsie Dobrostan, Dobrolak, Javrovo i Laskovo⁶. Wschodnia granica dotyka terytorium wsi Topolovo — drugiej posiadłości, którą Bakuriani podarował klasztorowi. W tak określonych granicach terytorium Stenimachos znajdują się posiadłości ziemskie: Lipica i Św. Barbara, z eremami. Próby lokalizacji osady w miejscach poza tymi granicami, czynione przez niektórych autorów, nie mogą być przyjęte jako prawdopodobne⁷ (ryc. 1).

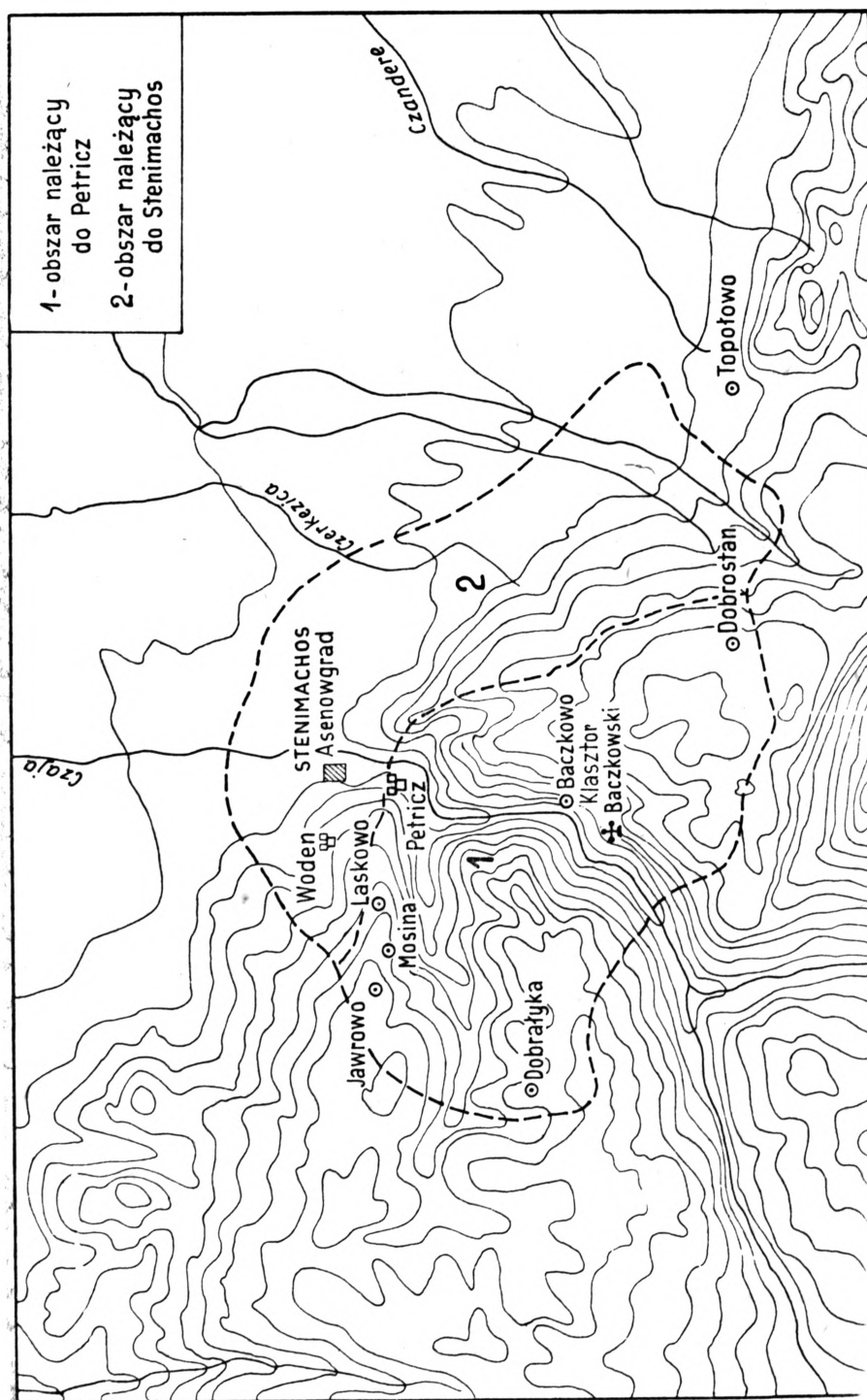
Po raz drugi nazwę miasta wspomina się w kronice z III wyprawy krzyżowej (1189 - 1191), pod wodzą cesarza niemieckiego Fryderyka I Barbarossy (1152 - 1190). Kronikarze wyprawy notują:

...Było miasto niedaleko od Płowdiw. na stromym wzniesieniu, o nazwie Skribention. mocno ufortyfikowane, tak dzięki naturalnym warunkom miejsca, jak i ze względu na mury i baszty...⁸;

⁶ Wieś Laskovo, to odpowiednio: *Lalkova* w tekstach greckich Statusu klasztoru Baczkowskiego i *Laškova* w języku gruzińskim. Niektórzy autorzy mylnie utożsamiają Lalkova ze wsią Likovo, w okręgu płowdińskim, patrz: IBI, XIV, s. 42.

⁷ IBI, XIV, s. 43.

⁸ IBI, XII 1965, s. 233.

Ryc. 1. Terytorium Petriči Stenimachos

... marszałek cesarza, Henryk z Calantin, nieoczekiwanie zmusił do poddania się mieszkańców mocno ufortyfikowanej i sławnej twierdzy Skribention, nad którą leżał jeden klasztor i podporządkował ją władzy jego cesarskiej wysokości ...⁹

Według poglądów K. Irečka, S. Georgijeva i V. N. Zlatarskiego, nazwa *Skribention* dotyczy twierdzy Petrič i jest ona drugą jej nazwą. J. Ivanov jest skłonny przyjąć, że nazwa ta odnosi się do Stenimachos. D. Cončev formuluje zaś hipotezę, że „...następuje identyfikacja leżących obok siebie twierdzy i wsi Stenimachos, znanych od końca XI w., w tym wypadku określonych jedną nazwą...”¹⁰ Według nas, w końcu XII w. twierdza i leżąca poniżej osada tworzyły całość i to jest przyczyną, dla której kronikarze wzmiankowali o nich, używając jednej nazwy. Potwierdza to również kronika Goffroi de Ville-Hardouin, z IV wyprawy krzyżowej (1202 - 1204), która pisze: „... Wówczas baronowie zatrzymali się w jednym bardzo pięknym mieście, które leżało u podnóża zamku i utrzymywało zamek zawsze obsadzony...”¹¹.

Przekształcenie wsi Stenimachos w miasto szczególnie jasno potwierdza przegląd terminologii w źródłach pisanych. W IX w. Bakuriani mówi o twierdzy (*kastron*), Petrič o wsi (*kome*) Stenimachos¹², w XII w. krzyżowcy nazywają je miastem (*ville*),¹³ a J. Kantakuzen wymienia je jako duże miasto (*polis*)¹⁴. Poza tymi określeniami spotykamy jeszcze inne terminy, *frouirion*¹⁵, *oppidum* (niewielkie umocnienie)¹⁶, *polichnion* (małe miasteczko)¹⁷. Owe różne nazwy związane są przede wszystkim z charakterystyką jego systemu urbanistycznego i są zależne od tego, którą część miasta brali pod uwagę autorzy — „wewnętrzne” czy „zewewnętrzne” miasto.

Badania archeologiczne i pewne przypadkowe znaleziska uzupełniają i potwierdzają dane ze źródeł pisanych, dotyczące urbanistyki Stenimachos w okresie średniowiecza. Leżało ono na stosunkowo dużej przestrzeni — na południu do twierdzy Asena, na północy do Wzgórza św. Archaniółów¹⁸, na zachód do zboczy Rodopów, na wschodzie do rzeki Asenica. W tych granicach mieściły się twierdza Petrič (Asena) i wieś o tej samej nazwie. Miasto zlokalizowane było na przełęczy, która łączyła Płowdiw z Tracją egejską i gdzie przechodziła droga z Odrin przez Stenimachos, Voden, Peruštica, Kričim do Cepina. Z powodu ważnego znaczenia strategicznego obronny system osady składał się z kilku twierdz. Pierwsza z nich i najbardziej znana to

⁹ Tamże, s. 267.

¹⁰ Cončev, Stoilov, o. c., s. 8 i wskazana tam literatura.

¹¹ G. de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, Paris 1882, s. 262, 439.

¹² IBI, XIV, s. 42, 43.

¹³ Jak w przyp. 11

¹⁴ S. Lišev, *B'lgarskijat srednovekoven arad*, Sofija 1970, s. 18.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ IBI, XII, s. 233.

¹⁷ Lišev, o. c., s. 18

¹⁸ Obecnie na wzgórzu znajduje się szkoła im. G. Benkowskiego.

Petrič (twierdza Asena)¹⁹, leżąca na południe od miasta (2,5 km). Po XII w., kiedy ostatecznie uformowało się średniowieczne miasto Stenimachos, stanowiła ona obronne centrum, tzw. „zewnętrzne miasto”, gdzie znalazła miejsce władza administracyjna i wojskowa.

Twierdza zbudowana jest na wysokim masywie skalnym, na trakcie, który wiódł przez przełom rzeki Asenica i przecinał Średnie Rodopy od północy na południe. Masyw, na którym stoi twierdza, ma urwiste stoki od północy, wschodu i zachodu. Ze wszystkich stron otoczony jest murami obronnymi, a od południa, gdzie zbocze ma łagodniejszy spad, postawiony jest mur podwójny. Jedyne wejście do wnętrza twierdzy znajduje się na zachodzie, strzeżone przez wznoszącą się kamienną basztę. Twierdza ma dwie części: zewnętrzną i wewnętrzną. Między ich murami, na południowym stoku, znajdują się pomieszczenia gospodarcze i koszary. Do zewnętrznej twierdzy wchodzi się przez wyciosane w skałach wejście. Składa się ona z trzech części. W najwyższym punkcie, na zachodzie wznosi się feudalny zamek. Stanowi on samodzielny kompleks obronny, złożony z kilku budowli. Obejmują one pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze, dwa zbiorniki wody, wewnętrzną basztę i małą cerkiew, dla potrzeb mieszkańców zamku. Z powodu stromizny terenu budowle stoją na tarasowatych stopniach, otrzymanych dzięki wybudowaniu ścian podporowych. Kamienne stopnie wykorzystywane są jako połączenia między tarasami. Dane archeologiczne wskazują, że większość budynków była piętrowa.

Na wschód od feudalnego zamku leży tzw. „cerkiewny podwórzec”, na którym znajduje się wielka cerkiew twierdzy, pod wezwaniem Bogarodziy Petrickiej. Oprócz tego mieszczą się tam budynki mieszkalne i zbiornik wody. Podwórzec cerkiewny oddzielony jest od pozostałych części twierdzy kamiennymi murami i dobrze umocnionym wejściem od południa.

Trzecią część wewnętrznej twierdzy zajmuje wielki, wschodni taras. Na tym terenie nie są prowadzone badania archeologiczne, ale biorąc pod uwagę pozostałości budowli, przypuszcza się, że tutaj zlokalizowane były budynki gospodarcze i mieszkalne.

Okolo 300 - 400 m na północny zachód od twierdzy Asena, w miejscu Pavdin, znajdują się pozostałości średniowiecznej wsi Petrič lub Vasiliskos (Carska Wieś), jak nazywa ją Bakuriani w *Statucie klasztoru Baczковского*. O jej istnieniu świadczą fragmenty budynków mieszkalnych i kuźni oraz ceramika i monety. Znalezione tu skarby monet bizantyńskich cesarzy Aleksego I Komnena, Manuela, Andronika, Izaaka II Angelosa, Teodora Laskarisa i łacińskie imitacje. Osada położona jest w pobliżu twierdzy. Jako *terminus ante quem* dla jej założenia można przyjąć połowę IX w., z którego to okresu pochodzą pierwsze bizantyńskie twierdze, zaś *terminus post quem* — drugą połowę XIII w.

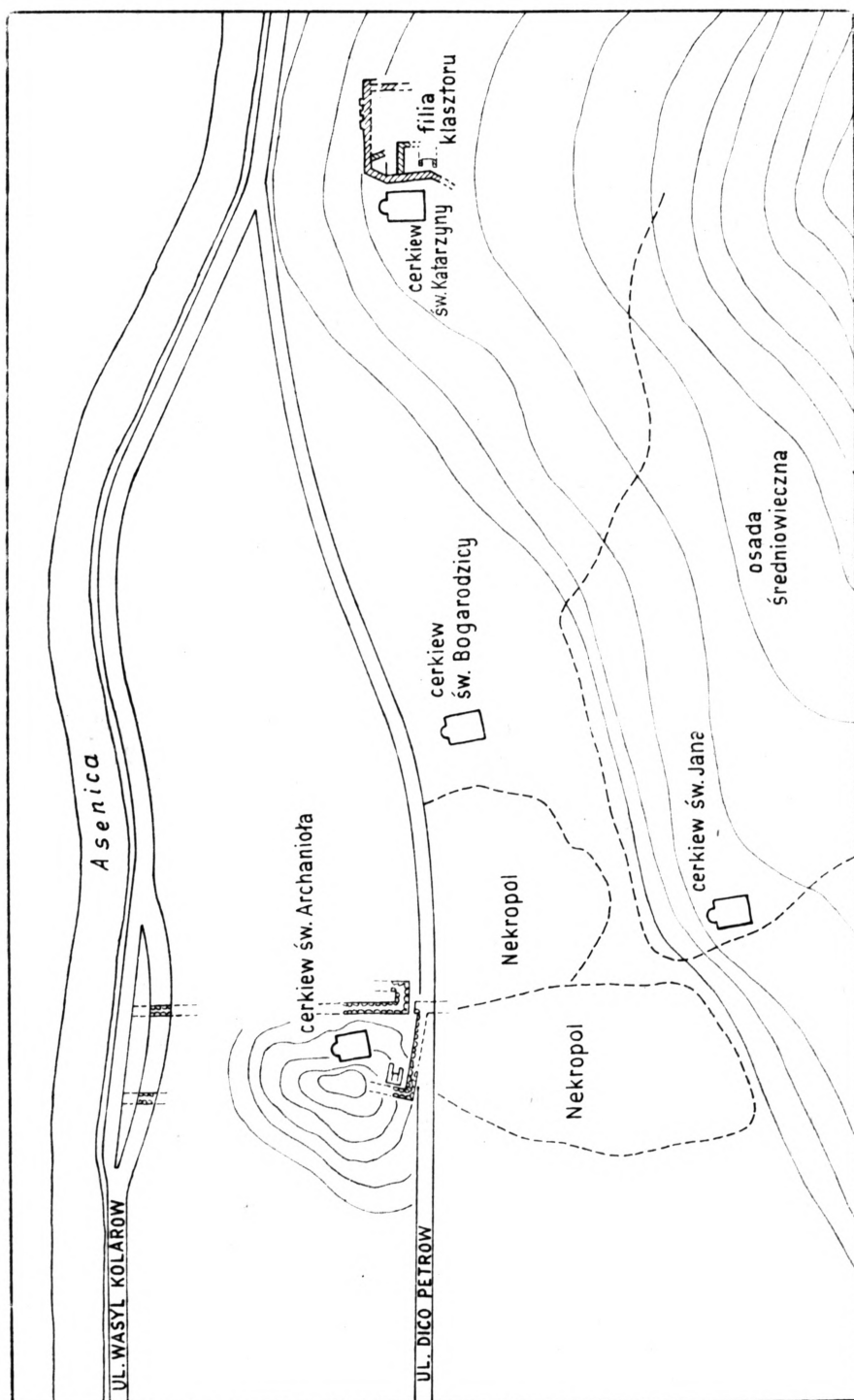
¹⁹ IBI, XIV, s. 42.

Do systemu obronnego miasta wchodziły dwie twierdze, zbudowane przez Bakurianiego w końcu XI w. Jedna z nich leży na Wzgórzu św. Archaniółów, a druga na wzniesieniu, gdzie znajduje się cerkiew św. Jana. Z punktu widzenia obronności średniowiecznej osady, fortyfikacje te zlokalizowane są w dogodnych strategicznie miejscach, po dwóch stronach drogi, która prowadziła z północy, łącząc Stenimachos z Płowdiwem. Oddalone są od siebie około 300 - 400 m. Wzniesienie św. Archaniółów, na którym mieści się pierwsza z wymienionych twierdz, znajduje się pośrodku między rzeką a górami. Posiada ono naturalne warunki obronne, ponieważ od północy, wschodu i południa chronione jest przez skaliste i urwiste stoki, a od południowego zachodu, gdzie teren opada łagodniej, znajduje się wejście do twierdzy. W najwyższych partiach wzniesienia nie były prowadzone badania archeologiczne. W końcu ubiegłego wieku, przy budowie szkoły, odkryto mury obronne. Fundamenty starej cerkwi znaleziono również podczas budowy kaplicy św. Archaniola. Stanowi to podstawę do przypuszczeń, że XI-wieczna twierdza zlokalizowana była w najwyższej partii wzniesienia. Można także przyjąć, że mury obronne wznosiły się na krawędzi skały i tworzyły jakby ciągły pierścień. W 1976 r. na południe od wzgórza, i jego podnóży, na linii wschód-zachód, odkryto fragment muru obronnego twierdzy o grubości 2 m. Zbudowany on jest z łamanych i rzecznych kamieni połączonych białą zaprawą, zmieszaną z drobnymi kamykami. Zachowane są jego fundamenty i tylko w niektórych miejscach widoczne są fragmenty wyższych partii (jeden rząd kamieni). Mur został odkryty na głębokości 0,80 - 2 m.²⁰ Różnica w głębokości powstała w związku z wielkim nasypem resztek budowli, narosłym przez wieloletnie nawarstwienia. Ta część miasta zawsze była gęsto zaludniona. W warstwach znajdowane są liczne materiały z czasów późniejszych, jak np. z lat panowania osmańskiego. Zachowana długość muru wynosi 14 m. U zachodniego krańca oczyszczono z gruzów bramę o szerokości 3,1 m. Wschodnia strona bramy od południa jest zamknięta prostokątnym pomieszczeniem, konstrukcyjnie związanym z murem obronnym. Budowla ma szer. 3,25 m, a jej zachowana długość wynosi 3,10 m, grubość ścian — 2 m. Ściany zbudowane są również z łamanych i rzecznych kamieni, spojonych białą, twardą zaprawą. Przypuszcza się, że było to pomieszczenie koszarowe.

W roku 1980²¹ został oczyszczony mur obronny biegnący w linii północ — południe, związany konstrukcyjnie z zachodnią stroną bramy. Zbudowany jest tak samo jak poprzedni i ma grubość 2 m. Odkryto go na głębokości 0,20 - 0,70 m. (od dzisiejszej powierzchni terenu). W odległości 40 m od bramy, mur załamuje się niemal pod kątem prostym, w kierunku wschodnim

²⁰ Niepublikowane materiały z Muzeum Miejskiego w Asenowgradzie.

²¹ R. Moreva, *Srednovekovijat grad Stenimachos*, (w:) *Srednovekovijat b'lgarski grad*, Sofia 1980, s. 337 - 342.

Ryc. 2. Osadnictwo w rejonie Stenimachos

i opiera się o strome zbocze wzgórza, którego skały tworzą jego fundamenty. Zachowany jest do wys. 0,30 - 0,40 m. Tylko zachodni mur miejscami osiąga wys. 2,20 m. Z dokonanych badań techniki budowlanej murów wynika, że miejscami, gdzie fundamenty opierały się o warstwę ziemi, miały one wys. 0,80 m. Na zachód od wzgórza mur obronny biegnie ponad grubą warstwą pozostałości z epoki antycznej i wczesnobizantyńskiej. W północno-zachodnim rogu, przy załomie, mur obronny opiera się na murze z V - VI w. To dowodzi, że w okresie wczesnobizantyńskim istniała twierdza, której mury biegły do podnóża wzniesienia. Przedtem na tym miejscu istniał nekropol osady antycznej. Na podstawie odkopanych grobów, pokrytych dachówkami, cementarzysto to datuje się na III - IV w.

Obecność murów obronnych u podnóża Wzgórza św. Archaniółów daje odpowiedź na pytanie, czy twierdza funkcjonowała w czasach późniejszych niż XI w. Materiały archeologiczne odkryte przy oczyszczaniu murów obronnych wskazują, że mury te budowano w XII w. Wówczas miało miejsce poszerzenie terenu twierdzy, który nie ograniczał się już tylko do budowli wokół szczytu. Odkryte zostały również dwa kamienne mury, poprzeczne do biegu rzeki Asenica, zbudowane z rzecznych kamieni spojonych białą zaprawą, o grubości 2 m. Odległość między murami wyn. 30 m, a obydwa biegną na linii wschód-zachód. Mają identyczną konstrukcję jak mury obronne na wzgórzu i stanowią część umocnień fortyfikacji, które zaczynają się nad rzeką i ciągną się w kierunku zachodnim, gdzie łączą się z twierdzą na Wzgórzu św. Iwana Zwiastuna. O tej twierdzy wiadomo stosunkowo niewiele. Zachowała się z niej tylko cerkiew. Plan fortyfikacji podobny jest do planu twierdzy Asena. W części północno-wschodniej wzniesiono cerkiew, której północna ściana włączona jest w ciąg murów obronnych. Na zachód od cerkwi znajdują się pomieszczenia gospodarcze i mieszkalne. Cerkiew św. Jana była obiektem badań licznych autorów. Datowana jest na XII - XIV w.²² Do dziś jest ona rozpatrywana jako samodzielny obiekt, datowany tylko w oparciu o cechy architektoniczne. Ponieważ jest cerkwią forteczną, jej powstanie należy wiązać z budową twierdzy w końcu XI lub na początku XII w.

Trzecia twierdza, zbudowana w okresie późniejszym niż dwie poprzednie, zlokalizowana jest na Wzgórzu św. Dymitra²³. Od wschodu i południa dostępu do niej bronią skaliste, niedostępne urwiska, o wys. 20 - 50 m. Na północno-zachodnim stoku, gdzie teren opada łagodniej, zachowana jest

²² A. Grabar, *Materialy po srednevekovomu iskusstvu v Bolgarii*, Godišnik na Narod. Muzej, 1920, s. 155, ryc. 52, 53, 54; N. Mavrodinov, *Endokorabnata i kr'stovidna o'rkva po b'lgarskite zemi do kraja na XII v.*, Sofija 1931, s. 12 - 14; tenże, *Starob'lgarskoto izkustvo XI - XIII v.*, Sofija 1966, s. 30; K. Mijatev, *Arhitekturata na srednovekovna B'lgarija*, Sofija 1965, s. 201; S. Bojadžijev, *O'rkvata „Sv. Ivan Predteča” v Asenovgrad*, IBM, I, 1969, s. 155.

²³ D. Cončev, o. c., s. 102, 104.

część muru obronnego, który miejscami osiąga wys. do 5 m, a grubość — 2 m. Zbudowany został z miejscowego kamienia łamanego, spojonego białą, twardą zaprawą, w identyczny sposób jak mury obronne twierdzy Asena i Stenimachos. Budowla jest zwarta, bez widocznych śladów zmian konstrukcyjnych, co daje podstawy do uznania, że powstanie twierdzy miało miejsce w ostatnim dziesięcioleciu XI lub na początku XII w. (jest to zgodne z danymi zawartymi w źródłach pisanych). W jej planie nie ma pozostałości innych murów obronnych. Z tego powodu uważamy, że podobnie jak w sąsiadującej z nią twierdzy Asena, mury obronne wznosiły się na krawędzi skał. Wejście jest zlokalizowane na północy, z widokiem w kierunku Zajazdu. Jak było skonstruowane, trudno dziś orzec, ponieważ w całości zostało zniszczone. W wewnętrznej przestrzeni twierdzy widoczne są pozostałości zbiornika wody, do połowy wydrążonego w skale. Ma on kształt prostokątny, o dł. 4,5 m i szer. 2,70 m. Jego ściany zachowały się do wys. 1,20 m. Z pewnością miał on łukowate przykrycie, identyczne jak zbiornik wody w twierdzy Asena. Ściany ma oblicowane murem kamiennym, z łamanych kamieni spojonych białą zaprawą, a od wnętrza pokryte dwoma warstwami tynku zmieszanego z fragmentami naczyń lub specjalnie w tym celu przygotowanych kawałków ceramiki. Ponieważ na wzniesieniu nie ma naturalnych źródeł wody, napelniano zbiornik za pomocą systemu rynien, które zbierały wodę z dachów sąsiednich domów. Woda ta była używana tylko w czasie oblężenia. Identyczne zbiorniki pod względem konstrukcji i formy znajdujemy w twierdzy Asena, Płowdiw, Cepina i in.²⁴ W twierdzy istniała niewielka cerkiew, na której fundamentach w XIX w. zbudowano kaplicę św. Dymitra. W północno-zachodniej części wzgórza do dziś jest zachowane wykute w skałach przejście, o dł. 15 m, szer. 2 m i wys. 3 m, które początkowo było naturalne, a po odpowiednim późniejszym przygotowaniu służyło jako tajne wyjście z twierdzy. Istniała ona do siedemdziesiątych lat XIV w., kiedy cały okręg wchodził w granice państwa osmańskiego. Straciwszy swe znaczenie, powoli zamieniała się w ruinę.

Lokalizacja średniowiecznego miasta warunkowała charakter systemu obronnego. Położone między rzeką a górami, najtrudniejsze do obrony było ze strony północnej. Na południu do wąskiej przełęczy dostępu broniła tylko jedna fortyfikacja, zbudowana w bardzo dogodnym miejscu. Była to twierdza Petrič (Asena). Na północy, w XI w. zostały wzniesione dwa umocnienia, które jednak nie były wystarczające dla bezpieczeństwa miasta i to spowodowało powstanie nowych fortyfikacji obronnych. Budowa ich była związana z rozwojem i rozrostem średniowiecznego miasta, które w XII w. zeszło już na równinę. Stosownie do warunków terenowych wzniesiono mur obronny,

²⁴ V"lov, *Vodosnabdjavaneto na srednovekovnite b'lgarski gradove i kreposti VII-XIV v.*, Arheologija, XIX, 1, 1977, s. 21 i wskazana tam literatura.

który ciągnął się na wschód od rzeki, przechodził koło Wzgórza św. Archaniołów i stamtąd w kierunku zachodnim dosięgał twierdzy św. Iwana Zwiastuna. W obrębie muru znalazła się twierdza na wzgórzu. Mur, który zaczynał się przy rzece, dochodził od wschodnich stoków wzgórza, tam z pewnością załamывał się w kierunku zachodnim i biegł u jego podnóży. Twierdza XI-wieczna została poszerzona jedynie na południe i zachód.

Na zachód od wzgórza wzniesiono drugi mur, który łączył obydwie twierdze. W nim znajdowała się północna brama miejska, która nie została jeszcze odkryta. W ciągu XII w. istniał już północny system obronny Stenimachos, ponieważ rycerze III wyprawy krzyżowej (1189 - 1191), przechodzący przez miasto, piszą, że „było ono silnie ufortyfikowane, tak dzięki warunkom naturalnym miejsca, jak i przez mury i baszty”²⁵.

Z systemem urbanistycznym miasta związany jest Zajazd Bakurianiego, dzisiejsza filia klasztoru Baczkowskiego²⁶. Położony jest on na lewym brzegu rzeki. Z XI w. zachowała się do dziś jedynie cerkiew filialna. Pozostałe budowle pochodzą z XIX wieku. Na południe od cerkwi znajdują się pozostałości kamiennego muru, biegnącego na linii północ-południe, który miejscami osiąga wysokość 3 m. Z przeprowadzonych sondaży wynika, że jego fundamenty pochodzą z XI w. Mur stanowi część prostokątnej budowli, która zamyka czworokątne podwórze. Od wewnętrznej strony znajdowały się przy nim pomieszczenia gospodarcze i mieszkalne. Długość ściany wschodniej wyn. 35 m. Zachowane są na niej kontraforsy. Oczyszczenie wewnętrznej przestrzeni pomieszczenia wskazuje na kilka faz budowy. Wiążą się one z pierwotnym budynkiem Zajazdu i z późniejszymi przebudowami. Pierwsza faza datuje się na wiek XI, kiedy to powstał Zajazd. Z tego okresu pochodzi także kaplica św. Katarzyny, obecnie wbudowana w cerkiew filii klasztoru Baczkowskiego. Ze średniowiecznej cerkwi pozostały jedynie część południowa i wschodnia. Była ona zbudowana na planie prostokąta, z jedną, trójsścienną absydą. Ściany jej wzniesiono z przemiannych warstw kamieni i cegieł. Dobrze widoczne są dwustopniowe nisze, przy których formowaniu wykorzystano do konstrukcji rozdzielających je kolumnienki specjalnie wykonane cegły²⁷. Identyczne cegły użyte są również przy budowie Kostnicy oraz soboru klasztoru Baczkowskiego²⁸. W tej postaci Zajazd istniał do XVI w. Z inskrypcji, która znajduje się na północnej ścianie starego, klasztorowego refektarza w Baczkowie wiadomo, że w roku 1618 filia klasztoru była zbudowana na nowo²⁹. Jaka była przyczyna jej zburzenia — nie wiadomo. Poza

²⁵ IBI XII, s. 233.

²⁶ Cončev, o. c., 100.

²⁷ Mijatev, o. c., s. 146, ryc. 155.

²⁸ Mijatev, *Edna važna nahodka v Bačkovskija manastir*, IAI, XXI 1957, s. 316 - 320.

²⁹ Ivanov, o. c., s. 220.

tym na przestrzeni pięciu wieków (XI - XVI) miały miejsce liczne przebudowy. Najbardziej jest to widoczne w różnych warstwach bruku na wewnętrznym podwórzu. XVII-wieczna filia klasztoru została zbudowana na tym samym planie, co filia klasztoru z XI w. Prawdopodobnie wówczas także przebudowano i powiększono cerkiew. Około roku 1793 filia została spalona przez rabusiów. Odbudowano ją dopiero w połowie XIX w., na północny zachód od pierwotnego miejsca.

Badania wskazują, że nekropola średniowiecznego miasta w XI w. znajdowała się u podnóża obu twierdz, św. Archaniółów i św. Jana Zwiastuna. Po XII w. przeniesiono ją na zewnątrz murów obronnych, w kierunku północno-zachodnim. Jamy grobowe skonstruowane były z pionowo postawionych płyt kamiennych i przykryte takimi samymi płytami. Bardzo rzadko znajduje się w nich przy pochówkach wyposażenie, głównie ozdoby, bransolety i nausznicze.

Na drugim brzegu rzeki leżała średniowieczna wieś o nazwie Ampelino. Etymologię tej nazwy wywodzi się od greckiego słowa *ampelos* (winnica) i prawdopodobnie związana była z zajęciem jej mieszkańców. Po raz pierwszy wieś owa wzmiankowana jest przez Paula Lukasa (w roku 1706), który pisze, że zasiedlona była tylko przez chrześcijan³⁰. Pozostałości wsi odkryto w pobliżu cerkwi św. Bogarodzicy, wzniesionej na fundamentach wcześniejszej cerkwi, z której wykorzystano zachowaną absydę. W części ołtarzowej widoczne są charakterystyczne, dwustopniowe, ślepe nisze i ściana murowana przemiennie, z warstw kamiennych bloków i cegieł. Ten sposób konstrukcji murów zastosowano również w cerkwi św. Bogarodzicy Petrickiej, w twierdzy Asena, w kostnicy klasztoru Baczkowskiego oraz w cerkwi św. Jana, w Stenimachos. Daje nam to podstawy, aby datować budowlę na XII - XIII w., co oznacza, że osada istniała już w tym czasie.

Na zakończenie należy podkreślić, że powstanie średniowiecznego miasta Stenimachos było długim procesem, który ciągnął się przez cały XII w. Wówczas dobudowano system obronny i ostatecznie uformowały się dwie części miasta. Miasto wewnętrzne przejęło ściśle określone funkcje. Położona w najwyższym punkcie twierdza Asena odgrywała rolę cytadeli, rezydencji feudalnych władców. Tutaj koncentrowała się władza administracyjna i wojskowa³¹. Centralna część miasta znajdowała się około 2 km na północ od twierdzy. Mieszkańcy Stenimachos zajmowali się rolnictwem, hodowlą, rzemiosłem oraz handlem. Rozwój rolnictwa uwarunkowany był wysoką klasą gleb oraz dużymi zasobami ziemi uprawnej, co szczególnie widoczne jest w ostatnim fragmencie *Statutu klasztoru Baczkowskiego*:

... Te majątki, których nazwy wymienilem w tym Statucie, zostają darowane przeze mnie wspomnianemu klasztorowi razem ze wszystkim, co do nich należy, a miano-

³⁰ Tamże, s. 192.

³¹ Moreva, o. c., s. 339.

wicie z całym dobytkiem pociągowym, parykami i należącymi do nich wszystkimi zwierzętami domowymi, ziemią w każdej postaci, lasami i posiadłościami ziemskimi, obszarami górskimi i pastwiskami, ziemią orną, wszelkimi owocowymi i innymi drzewami, źródłami wody, wodami bieżącymi, jeziorami z otaczającymi je terenami, twierdzami ze wszystkimi zabudowaniami, zwierzętami i całym inwentarzem, dochodami z nieruchomości, ruchomościami i majątkiem ruchomym w nich i poza nimi...³²

Poza rolnictwem rozwinięte było tu młynarstwo i uprawa winorośli oraz różne rzemiosła. Jednym z podstawowych było tkactwo, o czym świadczą znalezione części gremplarni. Istniały również warsztaty ślusarskie i kowalskie. Odkryto piece kowalskie, m. in. w twierdzy Asena, wsi Petrič i w pobliżu murów obronnych miasta. Wznoszone z rozmachem obronne, cerkiewne i mieszkalne budowle wskazują, że w mieście znajdowali się mistrzowie murarscy, kamieniarze oraz warsztaty sztuki zdobniczej — malarskie i złotnicze. Rozwinięte było również garncarstwo, które produkowało zwyczajną ceramikę kuchenną i bardziej luksusową — *sgraffito*.

Świadcstwa mówiące o rozwoju handlu znajdujemy także w *Statucie klasztoru*. Informuje on, że w mieście dwukrotnie w ciągu roku odbywały się targi. Targi miały miejsce również koło muru klasztoru³³. Zbiorowe i pojedyncze znaleziska monet średniowiecznych wskazują na rozwój gospodarki pieniężno-towarowej. Wymiana handlowa prowadzona była zarówno z osadami miejscowymi, jak i z miastami Bizancjum oraz z Wenecją. Importowano głównie towary służące klasie panującej, takie jak biżuteria, naczynia, przedmioty kultu itp.

W średniowiecznym grodzie trzon mieszkańców stanowiła ludność bułgarska. Materiały archeologiczne wskazują na to jednoznacznie. Ceramika, narzędzia pracy, uzbrojenie, biżuteria i in. nie różnią się w niczym od pochodzących z centralnych ziem kraju.

Stenimachos było żywym ośrodkiem kulturalnym i oświatowym. Poza klasztorem Baczkowskim w pobliżu miasta zostały wzniesione trzy klasztory: Kukleński — św. Vrač, Muldawski — św. Petka i Vodeński — św. Kirik i Jolita.

W okresie XII - XIV w. średniowieczne Stenimachos uzyskało charakter typowego miasta feudalnego. Powstało na początku jako osada w pobliżu twierdzy o znaczeniu strategicznym, rozrastając się stopniowo w centrum miejskie o określonym gospodarczym, kulturalnym i religijnym znaczeniu. Jednocześnie miasto stanowiło siedzibę administracyjnych i wojskowych władz regionu. Jego lokalizacja wymagała budowy dobrze przemyślanego systemu fortyfikacji, który odgrywał ważną rolę w obronie południowej granicy państwa bułgarskiego.

Narodowe Muzeum Archeologiczne (Płowdiw)

³² IBI, XIV, s. 46.

³³ Tamże, s. 51, 65.

STENIMACHOS

Zusammenfassung

Die Autorin befaßt sich im Artikel mit der Geschichte der mittelalterlichen Stadt Stenimachos, die im Gebiet des heutigen Asenovgrad lokalisiert wird. Nach der Darlegung aller uns bekannten Schriftquellen, einschließlich des sog. Statutes des Bučkovski-Klosters, wurde einer Analyse das übrige archäologische Material unterzogen. In Anlehnung an diese zwei Quellenkategorien hatte die Autorin den Prozeß der Ausformung der Stadt Stenimachos dargestellt. Die Entstehung dieser Stadt war ein langwieriger Prozeß gewesen, der die Zeit vom 12. bis zum 14. Jh. umfaßt. Der ausgeformten städtischen Niederlassung wurde im 12. Jh. ein Wehrsystem angeschlossen; damals sind auch zwei Stadtteile entstanden. Die im höchsten Punkt gelegene Festung Asena hatte die Funktion einer Zitadelle, der Residenz für die feudalen Machthaber und die Herrscherklasse erfüllt. Der zentrale Stadtteil war dagegen 2 km nördlich von der Festung gelegen. Seine Bewohner betätigten sich in der Landwirtschaft und Tierzucht, im Handwerk und Handel.

In der mittelalterlichen Burg hatte die bulgarische Bevölkerung den fundamentalen Teil der Bewohner gebildet. Das archäologische Material weist eindeutig darauf hin. Keramik, Arbeitsgeräte, Waffen, Schmuck usw. unterscheiden sich in keinerlei Hinsicht von denen aus dem zentralen Teil des Landes. Stenimachos war ein lebhaftes Kultur- und Bildungszentrum. Außer dem Bučkovski-Kloster wurden in der Nähe der Stadt 3 Kloster errichtet: das Kuklenski-Kloster — Hl. Vrač, das Muldavski-Kloster — Hl. Petka und das Vodenski-Kloster — Hl. Kirik und Jolita.

In der Zeit vom 12. bis zum 14. Jh. hatte die mittelalterliche Stadt Stenimachos den Charakter einer typischen feudalen Stadt angenommen. Sie war anfänglich als eine Niederlassung in der Nähe einer Festung mit strategischer Bedeutung entstanden, weitete sich allmählich in ein städtisches Zentrum von bestimmtem wirtschaftlichem, kulturellem und religiösem Rang aus. Gleichzeitig war die Stadt Sitz administrativer und militärischer Macht der Region. Die Lage der Stadt erforderte die Errichtung eines gut durchdachten Fortifikationssystems, das eine wichtige Rolle in der Sicherung der Südgrenze des bulgarischen Staates gespielt hatte.